

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.364.632-058.6

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v047.2024.17>

О. Б. Орос

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8029-4210>

кандидат соціологічних наук, доцент,

доцент кафедри соціології та соціальної роботи

Ужгородського національного університету

МІКРОСОЦІОЛОГІЯ ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА НАД ДІТЬМИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Домашнє насильство є однією із найгостріших соціальних проблем, особливо актуальною вона залишається в умовах воєнного стану. Попри значний поступ України у профілактиці та реакції щодо домашнього насильства: освітні програми, масштабна психопрофілактика, соціальні та правоохоронні стратегії та акції, інформаційна політика, проблема домашнього насильства все ще має багато «білих плям». Одним із найбільш латентних та небезпечних за наслідками форм домашнього насильства – є насильство батьків над дітьми. Саме у сім'ї закладаються нормативні вимоги, базові поведінкові моделі, формується ціннісно-сміслова система особистості. За результатами II хвилі дослідження «Проблеми українських дітей під час війни» більше половини – «54% опитаних матерів вважають, що можливість українських батьків вирішувати питання, пов'язані з вихованням та розвитком дітей, погіршилася порівняно з часами до повномасштабного російського вторгнення в Україну» [1]. Особливо гостро проблема домашнього насильства над дітьми постає в умовах воєнного стану через масові та індивідуальні безпекові виклики: високий рівень тривоги та перманентної напруги, посттравматичні стресові розлади, дистрес, гуманітарні ризики та невизначений горизонт планування. Сучасним війнам притаманний високий рівень насильства щодо цивільних, що спричиняє хвилі внутрішнього переміщення, які мають значні соціальні та індивідуальні наслідки [2].

Домашнє насильство над дітьми є вкрай небезпечним за своїми наслідками: формування у дітей дефіциту соціальної компетентності, емоційної напруги та значних проблем з контролем емоцій, дисфункції дитячо-батьківських відносин, ворожого ставлення до навчання. Особливо небезпечними ці проблеми постають в умовах воєнного стану, коли діти мають особливі потреби у захисті та посилення відчуття безпеки, які здатні забезпечити виключно батьки. Однією із найбільш складних проблем домашнього насильства над дітьми –

є формування у дітей дезадаптивних та девіантних поведінкових моделей. Ситуації, які потребують від дитини більше концентрації, зусиль та витримки, діти, що зазнали насильства можуть сприймати як нестерпні та ворожі. Діти, які стають жертвами насильства, знаходяться в зоні ризику щодо низки проблем у розвитку, включаючи дефіцит розуміння та регулювання емоціями. Здатність адаптивно керувати емоціями пов'язана з психічним здоров'ям дітей та їхньою соціальною, а також академічною компетентністю [3]. Мікросоціологічні дослідження орієнтовані на аналіз безпосереднього соціального середовища особи, що сприяє агресії та насильству. Дитину часто розглядають як *tabula rasa* і агресивність як наслідок неспроможності окремих агентів соціалізації. Важливу роль у вираженні агресії та схильності до насильства відіграє соціальне навчання, особливості соціалізації та соціальний контроль середовища. Батьки впливають на агресію та схильність до насильства своїх дітей різними способами, наприклад через емоційний зв'язок зі своїми дітьми, їх стиль виховання, сценарії поведінки та стиль спілкування, а також їх здатність керувати агресією [4]. Проблему домашнього насильства, жертвами якого є діти, у своїх працях торкалися Л. Берковіц, М. А. М. Верлінг, С. Валіца, Страус, Р. Коллінз, Л. Ф. Кац, Г. Паттерсон, Т. Марценюк.

Мета статті – проаналізувати мікросоціологічні аспекти домашнього насильства над дітьми в умовах війни.

Методи дослідження. Проблема домашнього насильства над дітьми в умовах воєнного стану вивчалася через опитування батьків. Дослідження проведено у два етапи: I етап – воєнний стан в Україні березень – квітень 2023 р., II етап – воєнний стан в Україні листопад – грудень 2023 р. Цільова група нашого опитування – батьки дітей початкових класів, які проживають на території Закарпатської області. Загальна кількість батьків, що взяли участь у дослідженні – 689: 209 – пер-

ший етап: 201 – жінка та 8 чоловіків; 480 – другий етап: 410 жінок та 70 чоловіків. Метод вибірки – вибірка, керована респондентами (RDS). Основні рекрутери – це вчителі початкової школи (перша хвиля 7 осіб, друга хвиля – 9 осіб) та батьки учнів початкової школи (перша хвиля – 7 осіб, друга хвиля – 10) – голови батьківських комітетів, які відповідали на запитання анкети та залучали до дослідження інших батьків (одночасно виступали респондентами та рекрутерами). Відбір респондентів рекрутерами проводився випадково, через групи у Viber та Facebook.

Виклад основного матеріалу. Мікросоціологічний підхід у розумінні домашнього насильства над дітьми здатен пояснити механізми та специфічні риси насильства у ситуаційному вимірі. Такий підхід сприяє розробці профілактичних та інтервенційних заходів щодо найбільш латентної та легітимізованої форми насильства. Мікросоціологічний підхід до вивчення домашнього насильства над дітьми передбачає відповіді на питання: «Чому насильство відбувається у конкретний момент часу у певних ситуаціях, а в інших ні?». Протистоянь і конфліктів набагато більше ніж проявів насильства. Ітерації індивідів, навіть ті, що можна визначити як конфліктні, включають значимі запобіжники щодо виявів прямого насильства та агресії. Ситуацію ітерації протистояння на мікрорівні можна визначити через дію протилежних цілей, що змушують антагоністів взаємно зосереджуватися на діях один одного та взаємозараження емоціями [5]. Домашнє насильство над дітьми має циклічний характер. Цикли включають набір подібних ситуацій, що повторюються знову і знову. У дослідженні цього явища важливо зрозуміти, які ситуації взаємодії батьків та дітей є найбільш ризикованими з точки зору проявів насильства. За даними досліджень ситуації спільного навчання батьків та дітей у молодших класах є саме тією ситуацією, яка має значний потенціал насильства над дитиною через напругу та конфронтацію [6, 7]. Ситуації спільного навчання батьків і дітей, (а також (або) спільне вивчення уроків) є типовими зразками ситуацій, у яких учасники ітерації переслідують різні цілі у конкретний момент часу. Такі ситуації також характеризуються напругою та фрустрацією учасників, що ускладнюється дитячо-батьківськими владними відносинами.

Ситуації насильства майже завжди супроводжуються сильними емоціями. Злість та лють переважно ініціюють ситуації насильства. Страх, тривога разом із злістю визначають динаміку насильства та конфронтації в моменти спільного навчання батьків та дітей [8]. Основною ознакою домашнього насильства, зокрема по відношенню до дітей – є неспроможність скривдженого чинити опір агресору [9]. Хибний контекст ситуацій

спільного навчання, як необхідної, важкої повинності батьків реалізовувати функцію перевірки та контролю. Процедура контролю домашнього завдання дитини може використовуватися батьками як форма покарання, що створює напругу та протистояння. В цьому контексті ситуація спільного навчання передбачає рольову диспозицію, згідно з якою батьки (частіше мати) «нападають» на дитину, яка у завідомо не вигідній позиції і змушена «оборонятися». Саме спроби постійного і гіперболізованого контролю навчання дитини здатні викликати агресію та насильство [10]. Варто зауважити, що в умовах воєнного стану, що супроводжується напругою, постійним страхом, та відчуттям небезпеки, надмірний контроль за процесом навчання дитини може створювати ілюзію контролю над ситуацією у широкому розумінні слова. До ситуацій спільного навчання належать: онлайн-навчання, підготовки та перевірки домашніх завдань та спроби батьків надолужити шкільний матеріал через пропуски дитиною школи. Припускаю, що у час війни, коли значно зросла зайнятість батьків (робота, волонтерство, необхідність підтримки постійного зв'язку із близькими та друзями, безперервного потоку новин, які постійно привертають увагу), найчастіше саме ситуації спільного навчання є моментами активного якісного спілкування з дитиною.

Домашнє насильство над дітьми часто є непланованим. Батьки у даній ситуації виходять із персонального сценарію насильства, після події вони ошелешені наслідками. Через явну фізичну перевагу батьківське насильство потрапляє під дію так званої «наступальної паніки», яка виникає внаслідок сильної емоційної напруги та втягнення батьків у настрій спротиву дитини – плач та невдоволення. Застосування насильства залежить від здатності обійти бар'єр конфронтаційної напруги, який легко здолати у випадку насильства над дітьми. Діти фізично слабші і емоційно залежні від батьків, що здатне перетворити тимчасові сильні переживання на сплеск насильства [11].

Порівняльний аналіз дослідження домашнього насильства над дітьми під час пандемії та перші місяці введення воєнного стану показав значне зниження насильства в умовах війни. Суттєво знизився як рівень психологічного насильства, так і фізичного. Такі коливання рівня насильства над дітьми можна пояснити зміною форми навчання із дистанційної на аудиторну, трансформацією цінностей та батьківських завдань в умовах війни. Порівнюючи результати дослідження фізичного насильства над дітьми у ситуації навчання I та II етапів під час воєнного стану, відмічаємо зростання рівня насильства. В умовах воєнного стану фізичне насильство над дітьми у ситуації навчання зросло на 11,9%, змінилася

і частота застосування, зокрема «кожного дня» збільшилася на 1,7% [12]. Для мікросоціологічного підходу до вивчення домашнього насильства над дітьми важливими показниками є конкретні поведінкові прояви акторів у досліджуваних ситуаціях, хронологічні характеристики та емоційні переживання. Аналіз поведінкових проявів батьків у складних ситуаціях, пов'язаних із навчанням та їх порівняння у два досліджувані періоди здатне наблизити до розуміння інтеракційних елементів конкретної ситуації. Змістовні та емоційні характеристики ситуацій визначають батьки (у молодшому шкільному віці). Кількість батьків, що підтримують дитину у складних випадках знизився на 7,7%. На 13,4% більше батьків зазначило, що у складних ситуаціях «тональність навчання стає суворішою». У таблиці 1 зазначено, що на 8,3% збільшилася кількість зауважень та критики дитини, також з'явилися відповіді батьків «штовхаю, штурхаю та трухаю дитину», «б'ю дитину».

Мікросоціологія домашнього насильства щодо дітей, зокрема аналіз конкретної ситуації взаємодії, що є потенційно конфронтаційною включає взаємодію щонайменше двох акторів. Дії батьків та дітей у даному випадку носять взаємозумовлений характер. Насильство – це завжди подія ситуативної взаємодії: просторово та часово обме-

жена послідовність дій, які змістовно пов'язані одна з одною через визначення ситуації суб'єктами. Між поведінкою батьків та дітей виявлено корелятивні зв'язки: по-перше, між спокійною поведінкою батьків та дітей – $r = ,202$; $p < 0,01$; по-друге, між криками учасників ситуації – $r = ,219$; $p < 0,01$; кидання дитиною предметів найбільше пов'язана із суворішою тональністю ($r = ,215$; $p < 0,01$) та частими зауваженнями та критикою ($r = ,268$; $p < 0,01$)

Порівнюючи результати дослідження, слід відмітити також зростання негативних реакцій дітей у складних ситуаціях: на 5,3% зросла кількість реакцій «тон стає не задоволеним», на 5,1% зросла кількість реакцій дітей «плаче». Кількість позитивних реакцій дітей у складних ситуаціях, пов'язаних із навчанням знизилася на 6,3% (таблиця 2).

З таблиць 1 та 2 видно динаміку змін поведінки батьків та дітей під час спільного навчання в умовах воєнного стану. Поведінкові реакції акторів у ситуації навчання не є одиничними, вони мають значимий корелятивний зв'язок – поведінка носить комплексний характер, що включає систему конкретних реакцій. Ситуації спільного навчання стали більш напруженими, поведінкові реакції більш емоційними, насильницький потенціал ситуацій зріс.

Таблиця 1

Аналіз реакцій батьків у складних ситуаціях під час навчання

Як проявляються по відношенні до дитини Ваша реакція на складні ситуації, пов'язані із навчанням?	I етап дослідження під час воєнного стану (березень – квітень 2023 р.) (%)	II етап дослідження ситуацій навчання під час воєнного стану (листопад – грудень 2023 р.) (%)
Підтримую дитину	83,7	76
Ніяк не проявляються	7,2	9,4
Тональність навчання стає суворішою	13,9	27,3
Частіше роблю зауваження та критикую	10,5	18,8
Кричу	2,4	7,1
Обзиваю	1	1,5
Кидаю зошити, ручки та інші предмети	0,5	3,1
Штовхаю, штурхаю та трухаю дитину	0	1,7
Б'ю дитину	0	1

Таблиця 2

Аналіз реакцій дітей у складних ситуаціях під час навчання

Як Ваша дитина реагує на складні ситуації, пов'язані з навчанням?	I етап дослідження під час воєнного стану (березень – квітень 2023 р.)	II етап дослідження ситуацій навчання під час воєнного стану (листопад – грудень 2023 р.)
Підбадьорює мене і себе	11	17,3
Реагує цілком спокійно	57,4	41,7
Просить про паузу, щоб відпочити	54,5	51,5
Тон спілкування стає незадоволеним	23,4	28,7
Кричить	6,2	7,3
Плаче	13,4	18,5
Кидає зошити, ручки, інші предмети	5,3	4,6
Може замахнутися на мене	1	2,9
Може вдарити мене	0	1,3

Таблиця 3

Порівняння часових характеристик ситуацій навчання з дітьми в умовах воєнного стану

Скільки часу на день Ви витрачаєте на навчання з дитиною?	I етап дослідження ситуацій навчання під час воєнного стану (березень – квітень 2023 р.) (%)	II етап дослідження ситуацій навчання під час воєнного стану (листопад – грудень 2023 р.) (%)
0 хвилин	0	2,5
До 5 хвилин	0	0,8
5–10 хвилин	2,9	2,5
До 20 хвилин	5,3	7,3
30–60 хвилин	39,2	33,8
1–1,5 години	31,1	28,5
2–2,5 години	10,5	12,3
2,5–3 години	6,2	6,5
Більше 3 годин	4,8	5,8

Важливою характеристикою ситуацій взаємодії є їхня тривалість. Так як ситуації навчання характеризуються напругою та протистоянням, припускаємо, що зміна часових меж ситуації також може впливати на специфіку поведінки акторів та зміну рівня насильства (таблиця 3).

Насильство над дітьми може використовуватися як інструмент виховання. У цьому випадку насильство досить легко легітимізується індивідом та спільнотою, адже має досить потужні культурні та соціальні підстави для виправдання. Насильство «як останній аргумент» застосовується батьками, у випадках попереднього використання ненасильницьких виховних засобів, які не дали бажаного ефекту. Небезпека дієвості такого насильницького сценарію у позитивному підкріпленні ефективності. Батькам вдається отримати бажану поведінку дитини за допомогою насильства, тоді такий насильницький травматичний для дитини сценарій включається у рольовий репертуар батьків. Насильство «як останній аргумент» виправдовується низкою смислових утворень через звинувачення дитини і часто формулюється наступним чином: «Вони не вміють нормально», «З ними інакше не можна», «Інакше вони не розуміють». Насильству «як останній аргумент» передують паніка наступу. У мікросоціологічній теорії насильства Р. Колінз виокремлює довготривалу та короткотривалу часову модель домашнього насильства над слабкою жертвою. Мікроаналіз насильства демонструє, що воно не походить від окремих акторів, тобто тих, хто бере участь у насильницьких подіях, але проявляється в соціальних ситуаціях і взаємодії. Не мотиви чи соціальна ситуація, а просто різна ситуаційна динаміка створює відмінності перебігу та рівня насильства [13].

Висновки. Діти щодня зіштовхуються із труднощами війни навіть у тилкових областях країни: постійні повітряні тривоги, переховування у тисних бомбосховищах, переривання уроків та звичного розпорядку, потік складної інформації із ЗМІ та розмов батьків щодо війни, наслідків обстрілів та близьких чи знайомих на фронті. За таких обста-

вин, ризик домашнього насильства над дітьми зростає. Мікросоціологічний аналіз домашнього насильства над дітьми під час дії воєнного стану дозволив виявити підвищення рівня насильства та проаналізувати динаміку змін конкретних проявів батьків та дітей у конкретних ситуаціях навчання. Ситуації спільного навчання батьків та дітей в умовах війни дещо трансформувалися. Результати дослідження показали, що батьки та діти частіше демонструють прояви насильства по відношенню один до одного у ситуаціях навчання, переважно потенційні насильницькі дії включають сувору тональність спілкування, крики та погрозові жести. Хронологічні характеристики ситуацій навчання в умовах воєнного стану також змінилися.

Література

1. Результати II хвили дослідження «Проблеми українських дітей під час війни» (29.10 – 2.11 2023). Соціологічна група «Рейтинг». RG_Ukraine_Children_112023_UA
2. Males'evic' S. The Sociology of War and Violence. Cambridge: Cambridge University Press. 2010. p. 352 DOI <https://doi.org/10.1017/CBO9780511777752>
3. Katz L. F., Windecker-Nelson B. Domestic violence, emotion coaching, and child adjustment. Journal of Family Psychology, 2006. 20(1), 56–67. <https://doi.org/10.1037/0893-3200.20.1.56>
4. Wahl K. Aggression und Gewalt: ein Handbuch der psychologischen und sozialwissenschaftlichen Herangehensweisen. 2009. Heidelberg: Spektrum Akademischer Verlag. 347 S.
5. Randall Collins. Violence: A Micro-sociological Theory. Princeton University Press. 2008. p. 584
6. Орос О. Б. Дослідження переживань батьків учнів молодших класів, пов'язаних з дистанційним навчанням під час пандемії COVID-19. Габітус. 2021. Вип. 21. С. 40–43. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.21.6>
7. Орос О. Б. Проблема взаємодії дітей молодшого шкільного віку з батьками в процесі дистанційного навчання під час пандемії COVID-19. Грані: науково-теоретичний альманах. 2021. Том 24, № 5. С. 46–53. DOI: <https://doi.org/10.15421/172146>

8. Орос О. Б. Емоції як ключові елементи ситуацій насильства. Габітус. 2023. Вип. 46. С. 31–35. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.46.3>

9. Бойко-Бузиль Ю. Ю. Домашнє насильство як соціальна проблема: психологічний ракурс. Габітус. 2021. Вип. 24. Том 2. С. 125–129. DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.24.2.22>

10. Berkowitz L. Frustration-aggression hypothesis: Examination and reformulation. Psychological Bulletin, 1989. 106(1), 59–73. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.106.1.59>.

11. Collins R. Micro and Macro Causes of Violence. International Journal of Conflict and Violence (IJCV), 2009. 3(1), 9–22. DOI <https://doi.org/10.4119/ijcv-2790>

12. Орос О. Б. Динаміка змін батьківського фізичного насильства у ситуації навчання в умовах війни The 1st International scientific and practical conference “Advanced technologies for the implementation of new ideas”, Brussels, Belgium, 09-12 January 2024. Brussels. International Science Group. 2024. P. 280–282.

13. Collins R. Theorizing the time-dynamics of violence. Violence: An International Journal. 2020. 1(1), 166–184. DOI <https://doi.org/10.1177/2633002420907768>

Анотація

Орос О. Б. Мікросоціологія домашнього насильства над дітьми в умовах воєнного стану. – Стаття.

У статті висвітлено мікросоціологічні аспекти домашнього насильства над дітьми в умовах воєнного стану. Особливу увагу автор приділив мікросоціологічним механізмам відтворення насильства по відношенні до дітей у конкретній ситуації спільного навчання. У статті зазначено, що насильство над дітьми часто є непланованим та включає специфічні ситуаційні аспекти: упередженість акторів до конкретних ситуацій взаємодії – негативне відношення до ситуацій навчання, специфічну диспозицію акторів – суперництво за домінування та контроль, різні цілі взаємодії, високу емоційну напругу.

У статті представлено дані, отримані за допомогою опитування батьків, діти яких є учнями молодших класів. Дослідження проведено у два етапи: I етап – воєнний стан в Україні березень – квітень 2023 р., II етап – воєнний стан в Україні листопад – грудень 2023 р.

У статті проаналізовано основні мікросоціологічні аспекти взаємодії батьків та дітей під час труднощів у ситуації спільного навчання: конкретні поведінкові прояви батьків та поведінку дітей, а також динаміку їх зміни в умовах воєнного стану, динаміку змін часових характеристик ситуацій навчання.

Виявлено, що труднощі, з якими стикаються сім'ї в умовах війни навіть у тиловому регіоні (постійні повітряні тривоги, переховування у тісних бомбосхови-

щах, переривання уроків та звичного розпорядку дня, потік складної інформації із ЗМІ...), можуть впливати на відтворення домашнього насильства щодо дітей. Емпіричні результати дослідження демонструють підвищення рівня домашнього насильства щодо дітей у порівнянні із даними, що отримані під час першого етапу дослідження.

Ключові слова: насильство, мікросоціологія насильства, домашнє насильство, насильство над дітьми, мікросоціологія домашнього насильства, ситуації, ситуації навчання, ситуації насильства, діти, батьки.

Summary

Oros O. B. Microsociology of domestic violence against children under conditions of martial law. – Article.

The article reflects the microsociological aspects of domestic violence against children under the conditions of martial law. The author devoted particular attention to the microsociological mechanisms of the reoccurrence of violence against children in a specific situation of joint learning. The article indicates that violence against children is often unplanned and includes specific situational aspects: the bias of actors towards certain situations of interaction – a negative attitude towards learning circumstances, the specific disposition of actors – competition for dominance and control, different goals of interaction, high emotional tension.

The article presents data obtained through a survey of parents whose children are students at primary school. The study was conducted in two stages: Stage I – martial law in Ukraine in March – April, 2023, Stage II – martial law in Ukraine in November – December, 2023.

The article analyzes the principal microsociological aspects of interaction between parents and children during difficulties in a situation of joint learning: specific behavioral manifestations of parents and the behavior of children, as well as the dynamics of their changes during the period of martial law implementation, the dynamics of changes in the temporal characteristics of learning situations.

It has been discovered that the difficulties faced by families in the conditions of war, even in the home front region (frequent air raid alerts, hiding in cramped bomb shelters, interruption of lessons and of the usual daily routine, the flow of complex information from the media...) can influence the reoccurrence of domestic violence against children. The empirical results of the study demonstrate an increase in the level of domestic violence against children compared to the data obtained in the first stage of the study.

Key words: violence, microsociology of violence, domestic violence, violence against children, microsociology of domestic violence, situations, learning situations, situations of violence, children, parents.